

Vladimir Ilić*Odeljenje za sociologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

vilic@f.bg.ac.rs

Planiranje primene metoda posmatranja u društvenim naukama*

Apstrakt: Tekst se bavi problemima pri planiranju primene metoda posmatranja kao osnovnog postupka za prikupljanje podataka. Ovde su uključeni određivanje cilja, teorijska i operacionalna razrada plana istraživanja i prikupljanje početne evidencije iz drugih izvora podataka koja može da posluži za uspešno planiranje istraživanja pretežno zasnovanog na posmatranju. U prvom odeljku teksta ukazuje se na neopravdano preneglašavanje razlika između učesničkih i ne-učesničkih oblika posmatranja pri njegovom planiranju. U drugom odeljku pokazuje se mogućnost primene drugih izvora i načina prikupljanja podataka pri planiranju posmatranja. Posebna pažnja posvećena je ulozi razgovora i sekvencijalnoj analizi. U trećem odeljku posebno se razmatraju pitanja pripreme analize dobijenih podataka pri planiranju posmatranja. U četvrtom odeljku pokazuju se specifičnosti planiranja posmatranja u zavisnosti od prirode podataka. Razmatra se i konkretizacija plana posmatranja, uključujući izbor dimenzija, mesta i vremena za izvođenje posmatranja i pozicioniranja jednog ili više posmatrača. U petom odeljku sažeto se ukazuje na neke predloge vezane za obuku posmatrača. Zaključni odeljak teksta bavi se planiranjem u toku samog posmatranja, sa osvrtom na utemeljenu teoriju.

Ključne reči: planiranje posmatranja, učesničko i ne-učesničko posmatranje, sekvencijalna analiza, utemeljena teorija

Početni problemi pri planiranju primene posmatranja kao osnovnog postupka za prikupljanje podataka u istraživanju uključuju određivanje cilja, teorijsku razradu istraživanja (koja, podrazumeva se, obuhvata određivanje predmeta posmatranja, kao i ključnih pojmova i pretpostavki i njihovog međusobnog odnosa) i prikupljanje početne evidencije iz drugih izvora podataka koja može da posluži za uspešno planiranje istraživanja pretežno zasnovanog na posmatranju kao na neposrednom čulnom opažanju. Potom sledi operacionalna razrada, uz

---

* Tekst je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ ev. broj 179035, kojeg finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

rešavanje tehničkih i organizacionih pitanja. Planiranje svakako treba da uključi i prethodnu pripremu analize prikupljenih podataka. U slučaju empirijskih istraživanja uopšte, a pri primeni posmatranja posebno, deo planiranja, osim ukoliko se ne radi o posmatranju u laboratorijskim uslovima, obavlja se u toku samog prikupljanja podataka. Do ovoga ređe dolazi zbog promenjenih uslova na terenu, a češće usled primene sekvencijalne analize ili utemeljene teorije.

I učesničko posmatranje može da ima teorijske ciljeve

Štetno radikalno podvajanje posmatranja na učesničko i ne-učesničko proizlazi iz zanemarivanja posmatranja kao istraživačkog postupka, što je, sa svoje strane, uslovljeno prenaplašavanjem stvarno postojećih razlika između mogućnosti koje naučnom saznavanju društva daju podaci u kvantitativnoj, odnosno u kvalitativnoj formi. B. Gillham u ovom smislu razlikuje „dve glavne vrste posmatranja“, učesničko i ne-učesničko, gde prvo omogućuje uglavnom opisno i kvalitativno znanje, a drugo, preko posmatranja „spolja“ i u pažljivo odabrano vreme, znanje u kvantitativnom obliku (Gillham 2000/2005,46). Prema Gillhamu, „ova dva oblika posmatranja su potpuno različita – oprečni ciljevi dimenzije posmatranja – i treba ih sagledati kao potpuno različite tehnike, koje donose različite vrste podataka. Ali vi ne morate da izaberete jedno ili drugo“¹ (*Ibid*). Naime, Gillham pominje i mešovite oblike posmatranja. No, njegovo radikalno podvajanje dva oblika ponašanja ima štetne posledice po saznavne ciljeve pri njegovom planiranju. On posmatranje ili ograničava na početnu fazu prikupljanja podataka, gde će, potom, biti korišćeni drugi postupci (tretira ga kao „eksploratornu tehniku“), ili ga vidi kao suplementarnu „tehniku“ koja istraživanju daje ilustrativnu dimenziju. (*Ibid*, 48;49) Gillham posmatranju status „glavne tehnike“ pridaje samo kada mu je primarni cilj eksploratorna deskripcija, što je,

---

¹ Ranije pomenuto prenaplašavanje razlika između danas dominantnih rivalskih pristupa kod Gillhama je posve očito. Poredeći učesničko s odvojenim / strukturisanim posmatranjem, prvo opisuje kao uglavnom opisno, interpretativno, „tj. kvalitativno“; kao subjektivno-humanističko, koje stavlja naglasak na značenje i interpretaciju; ono je, po njegovom mišljenju, uveliko neformalno; karakteriše ga fleksibilno prikupljanje informacija, a njihova analiza je prvenstveno interpretativna. Neučesničko posmatranje je, s druge strane, prema ovom, danas vrlo raširenom shvatanju, uglavnom analitičko-kategorijalno, „tj. kvantitativno“; ono je objektivno; pri njegovoj primeni naglasak je na opaženom ponašanju; ono je formalno i disciplinovano, visoko je strukturisano pri prikupljanju podataka, a njihova analiza je prvenstveno kvantitativna (*Ibid*, 52). Ništa od ovoga nije prihvatljivo; jedino je delimično tačno da se učesničko posmatranje više usredsređuje na proučavanje značenja, a ne-učesničko na posmatranje ponašanja (*Cf.* Mayntz, Holm, Huebner 1979).

u osnovi, viđenje istovetno s onim gde se posmatranje određuje kao „eksploratorna tehnika“.² Ne treba posebno uveravati da posmatranje, uključujući tu i ono učesničko, može da služi i u svrhe proveravanja hipoteza i drugih teorijskih stavova. Još je Margaret Mead testirala Freudovu teoriju oslanjajući se prvenstveno na podatke dobijene posmatranjem.

R. Mayntz, K. Holm i R.Huebner u ovom su pogledu manje grešili. Oni su navodnu nemogućnost učesničkog posmatranja da posluži kao izvor podataka za testiranje hipoteza vezivali više za opterećenost učesnika-posmatrača opažanjem, koje mu navodno ne ostavlja dovoljno mogućnosti da sačinjava neophodnu iskustveno bogatu evidenciju, nego za odsustvo prethodno plansko razvijenih strukturisanih kategorija za situiranje podataka³ (Mayntz, Holm, Huebner 1979, 97). Prema njihovom mišljenju, visoko sistematizovane metode posmatranja odlikuje, prvo, postojanje eksplicitne teorije koja precizira bihejvioralne varijable; potom, procedura posmatranja koja je strukturisana saglasno precizno definisanim kategorijama posmatranja; i, napokon, kontrolisana su inicijalna stanja posmatrane situacije (*Ibid*, 92). Prema njihovoj oceni, poznato Balesovo istraživanje iz 1951. zadovoljava ove kriterijume, što je omogućila Parsonsova teorija društvene akcije kao teorijska pozadina Balesovog metoda⁴ (*Ibid*, 93).

Teorijsko usmeravanje izrade plana posmatranja praćeno je ukazivanjem na različite vrste ili načine prikupljanja podataka koji posmatranje dopunjuju, ali koji, takođe, potpomažu njegovo planiranje. N. K. Denzin u ovom smislu razlikuje četiri aspekta triangulacije: upotrebu različitih izvora podataka, triangulaciju istraživača (planiranje korišćenja većeg broja posmatrača i evaluatora), teorijsku triangulaciju (primenu više teorijskih perspektiva) i metodološku triangulaciju (oslanjanje na više postupaka uz posmatranje) (Denzin 1978). Značaj komplementarne upotrebe različitih izvora podataka odavno je bio zapažen: Evans-Pritchard je pisao da „mora biti očigledno da, u slučaju najprimitivnijih društava, antropolog koji želi da razume prirodu njihovih domaćih ustanova to može samo uz pomoć dokumenata i usmenih sećanja. Čak i tako rani posmatrač kao Rosko (Roscoe) morao je da nam na osnovu iskaza rekonstruiše funkcionisanje dvora i administracije kraljeva Baganda“ (Evans-Pritchard 1983, 172). P. Radin je, sa svoje strane, tražio da autobiografije i životne priče američkih Indijanaca budu uključene u planiranje i izvođenje posmatranja (Cit. prema Gaillard

² Ovdje nije nužno ukazivati na razliku između orijentacionih i opisnih istraživanja.

³ Na primer, ovi autori zastupaju mišljenje da je jedna od teškoća učesničkog posmatranja ta da ono može da snima opservacije samo retrospektivno, pa su zato izveštaji obično relativno nestrukturisani i ostaju na nivou kvalitativne deskripcije (*Ibid*, 99). Uz savremena tehnička sredstva snimanja, ovaj prigovor više ne stoji; nije bio u potpunosti osnovan, s obzirom na dotadašnji razvoj tehnologije, ni u vreme kada je bio formulisan.

⁴ Zanimljivo je da ni oni, kao ni većina komentatora, ne pominju Balesovo teorijsko kombinovanje shvatanja G. H. Meada s onima T. Parsonsa.

2004, 73). Probleme vezane za inkonzistentnost podataka dobijenih iz različitih izvora opširno je razmatrao D. Silverman (Silverman 2006). Znatno pre Silvermana, G. J. McCall upozoravao je ne samo na razumljiv zahtev da se podaci dobijeni posmatranjem moraju proveravati preko poređenja s podacima dobijenim razgovorom ili anketom, nego i da posmatrač mora neprestano da kontroliše uticaj kontaminirajućih faktora kao opasnosti po podatke (G. J. McCall 1969, 126). U ovom pogledu je zanimljiva kritika načina primene različitih izvora podataka koju daje W. Davenport kroz opis spora o patrilinearnoj ili matrilinearnoj strukturi srodstva na ostrvu Santa Kruz. Naime, Davenport je podatke istraživača dobijene posmatranjem poredio sa podacima koje su drugi istraživači i sam autor dobili razgovorom s informantima. On je ukazao na moguće lične interese (za zemljišnom svojinom) koji su možda uticali na odgovore informanata, za razliku od objektivnijih opservacija posmatrača (Davenport 1964, 80).

Sekvencijalna analiza i upotreba drugih izvora podataka pri planiranju posmatranja

Metodološki prenaplašeno razdvajanje učesničkog od neučesničkog posmatranja dosta je davno uticalo da se pri planiranju posmatranja veća pažnja obrati na ulogu učesnika-posmatrača nego na epistemološki određen cilj istraživanja. Još je J. P. Spradley svoju podelu na opisna, usmerena i selektivna posmatranja zasnovao na ulozi posmatrača-učesnika ili na problemima operacionalizacije, pre nego na ciljevima planiranog posmatranja. Nesporno je da je bio u pravu kada je opisno posmatranje video kao osnovu za dalja posmatranja (Spradley 1980). S druge strane, svaki opis sadrži bar implicitnu klasifikaciju i (makar i nedovoljno razrađene niti sadržajno ispunjene) prećutne teorijske pretpostavke. Spradleyva empiristička orijentacija uticala je na N. K. Denzina, kod kojeg je od početaka njegovog metodološkog osmišljavanja terenskog rada vidljiv svojevrsni empirizam, pa i operacionalizam (Cf. Denzin 1970; Denzin, Lincoln 1998). Naglasak se stavlja na posmatrača, ne na teorijske pretpostavke, niti na saznanje ciljeve. Denzin i Lincoln pišu da istraživači moraju da odluče kada, gde, šta i koga da posmatraju, odnosno intervjuišu. (*Ibid*, 53) Ovo važi za neke terenske situacije i neminovno ulazi u konkretizaciju plana posmatranja, ali nije prihvatljivo kao osnov za opšte planiranje istraživanja. Ipak, Denzin i Lincoln bar deklarativno zahtevaju teorijsku usmerenost opservacija (*Ibid*, 54). Oni, takođe, traže da opservacije budu relevantne za teorijsku perspektivu. Operacionalizam je znatno pomogao boljem planiranju posmatranja. Mada terenskim istraživačima (*i.e.* posmatračima) ostavljaju slobodu da neprestano biraju lokacije, Denzin i Lincoln daju upotrebljive proceduralne savete (izvesna ponavljanja su ovde potrebna): „Postoje izvesne procedure i načela koji su zajednički svim ovim pri-

stupima. Prvo, istraživačeve opservacije treba da budu teorijski usmerene. Drugo, značajno je da je istraživač u stanju da locira i prebroji glavne jedinice istraživanja. Treće, uzorak mora biti reprezentativan za univerzum koji predstavlja. Četvrto, istraživači treba da ostanu na terenu dok se teorija adekvatno testira i razvija. Peto, ponašanje treba da bude uzorkovanje u prirodnom okruženju, tako da se načine opservacije koje će biti relevantne za teorijsku perspektivu. Šesto, uzorkovanje treba da kad god je i gde god je moguće bude komparativno; i napokon, istraživači treba da učine javnim svoje procedure uzorkovanja tako da se može učiniti jedan *assessment* pomoću selekcije korišćenih procedura (*cf.* Denzin 1970)⁵ (Denzin, Lincoln 1978, 54).

Kad je u pitanju upotreba različitih izvora podataka pri planiranju posmatranja, sve više se koriste podaci u preciznom vidu, preko kvantifikacije ili kvazikvantifikacije. Stanje se u ovom pogledu primetno promenilo nabolje od vremena kada je McCall pisao: „Verujem da većina studija učesničkog posmatranja primenjuje vrlo malo merenja *per se*, ali koristi jedan alternativni i siromašniji konceptualizovani pristup konstruktima i indikatorima“ (McCall 1969, 231). Ali, već je McCall ocenio da najbolja istraživanja izvedena preko učesničkog posmatranja primenjuju oba pristupa, pri čemu u ranoj fazi terenskog rada prevladuje induktivni pristup. Prema njegovim rečima, na osnovu ovih saznanja formulišu se pretpostavke i primenjuje se merenje. Potom se u drugoj fazi specifične kombinacije indikatora koriste pri merenju svih slučajeva koji ulaze u konačnu evidenciju za i protiv pretpostavke (*Ibid*, 236). McCall se, obrazlažući svoj pogled na pitanja operacionalizacije i merenja pri planiranju posmatranja, pozivao ne samo na Straussa i utemeljenu teoriju, nego i na klasične pisce koji su se bavili posmatranjem, kakvi su bili Becker i Geer. A. Bryman, kao jedan od vodećih savremenih metodologa, takođe navodi stare radove pomenutih naučnika kao i danas najznačajnije u ovom kontekstu⁵ (Bryman 2012, 493–495).

Kao što je primetio P. C Salzman, standard je postavio još Malinowski: dugotrajno, čak višegodišnje učesničko posmatranje, kao i ona kraća, podrazumeva pripremu i planiranje preko korišćenja arhivskih izvora, proširenih studija slučaja, intervjuva, skupljanja životnih istorija, itd (Salzman 1996/2002, 550). Salzman naglašava da je učesničko posmatranje oslonac posmatranja, ali piše i da treba praviti frekvencije događaja kad god je to moguće (*Ibid*, 551). Kada je reč o upotrebi drugih izvora podataka pri planiranju posmatranja, ostaje na snazi zahtev Edmunda Leacha da se odvojeno tretiraju statistički podaci od normi; neupitna prednost koju je Leach davao statističkim podacima ostaje predmet diskusije, s obzirom na to da se oni oslanjaju na statističke ankete, odnosno, u krajnjem slučaju, na samoposmatranje ispitanika (prema Gaillard 2004, 360).

---

⁵ Bryman, i nipošto samo on, daje prednost doprinosima ostvarenim u radovima starim više pokolenja, u odnosu na savremenije (*Cf.* Bowler 1993).

U zanimljivom istraživanju o uticaju komercijalizacije na političke promene na Američkoj Samoi, M. Ember je meru komercijalizacije ispitivao preko podataka koji su imali visoku korelaciju s dohotkom po glavi stanovnika i s kupovanjem i prodajom. Našao je dve vrste takvih obaveštenja, odnosno indikatora komercijalizacije: udeo stanovništva u selu koji ima *full-time money-earning jobs* (pošto je smatrao da je prihvatanje novčane privrede valjan indikator komercijalizacije), i udeo kuća u naselju koje su (već) bile ne-Samoanskog tipa (reč je o kućama s metalnim krovom umesto tradicionalno pokrivenih kuća) (Ember 1964, 97). Ember je smatrao da, što je više takvih kuća, više porodica u naselju mora da troši novac, to jest da kupuje. Pri planiranju svog istraživanja, Ember je za uzorak izabrao tri sela koja su, po njegovom mišljenju, predstavljala tri različite faze procesa komercijalizacije, u zavisnosti od njihove pristupačnosti iz glavnog grada Američke Samoe (*Ibid*, 101).

Ember je široko koristio i zvanične podatke pri planiranju posmatranja. Mnogo kasnije, G. W. Dowsett, J. Bollen, D. McInnes, M. Couch i B. Edwards planirali su svoje posmatranje gej zajednica na osnovu polustrukturisanih pojedinačnih i grupnih razgovora, kao i tekstualne analize novina i magazina, ali i zvaničnih dokumenata zdravstvenih ustanova u Australiji. Svaka publikacija prikupljena je u razdoblju od šest meseci, a u bazi podataka napravljene su veze između sadržaja tekstova i materijala dobijenih razgovorima i posmatranjima (Dowsett, Bollen, McInnes, Couch, Edwards 2001, 212). Razgovori su izvođeni preko komplementarne primene životne istorije i kartografskog pristupa (*life geography*) koji obuhvata obim mesta, događaja, relacionih sfera i domena prakse.⁶ Na taj način omogućeno je da se planira socijalno kontekstualizovano posmatranje gej zajednica, s teorijskim ciljevima, usmerenim ka proučavanju konstrukcije gej zajednice i njenog uticaja na javno zdravlje u Australiji. Uče-

---

⁶ Udeo posmatranja u prikupljanju podataka kontinuirano opada u korist razgovora. Na ovo je obratio pažnju R. Dingwal (Miller, Dingwall 1997). Razlozi za opadanje primene posmatranja i za njegovo dezintegriranje bili su opširno razmatrani u mojim drugim napisima. No, nije teško metodološki braniti neophodnost uključivanja razgovora u posmatranje. G. J. McCall i J. L. Simmons su kao tri glavne opasnosti za interpretativnost posmatranja istakli reaktivni efekt posmatrača, zatim iskrivljavanja pri posmatranju i, napokon, ograničenja o onome što posmatrač može opaziti (McCall, Simmons 1969, 104). Oni su zapazili ne samo da je intervju dobar način da se nadoknade ta ograničenja, nego i da reaktivni efekt posmatrača u mnogim situacijama može biti otklonjen pomoću razgovora s informantima. Svojevremeno su J. P. Dean i W. F. White zapazili da „diskrepancije između izraženih osećanja i opaženog (ili očekivanog) ponašanja služe kao otvoren poziv istraživaču da usredsredi svoje intervjuisanje i posmatranje na ovo polje problema“ (Dean, White 1958, 36). Uostalom, kao što je primečio R. Sanjek, i intervjui u toku protoka vremena provedenog na terenu postaju sve usredsređeniji (Sanjek 2002, 300).

snička posmatranja primenjivali su svi članovi istraživačkog tima, na eventima (*events*) gej zajednice. Posebna pažnja bila je posvećena masovnim događajima, poput godišnjeg gej i lezbijskog festivala u Adelaidi i Sydneyu, ili uličnim paradama i *dance parties*. Posmatranje je obuhvatilo i sve edukativne forume posvećene HIV virusu, kao i *fundraising* edukacijske kampanje. Posmatrači su, takođe, proputovali mnoga mesta s visokom koncentracijom aktivnosti pripadnika posmatrane zajednice, gde su se članovi zajednice angažovali u socijalnim i seksualnim praksama. Ovakav pristup podrazumevao je nenametljivo posmatranje, mada su posmatrači bili nešto aktivniji na edukativnim forumima. Prema proceni istraživača, učesničko posmatranje bilo je saznajno uspešno u približno dve trećine slučajeva (*Ibid*, 213).

Istraživači su planirali primenu sekvencijalne analize: posle svakog obavljenog posmatranja trebalo je da bude analiziran materijal, kao i terensko iskustvo, pa bi onda bile razvijane ideje za dodatne opservacije. Planiranje nije nužno moralo da do u detalje bude izvedeno pre prikupljanja podataka. Ali, već na osnovu prethodne tekstualne analize odlučeno je da se pažnja posmatrača usredsredi na situacije u kojima je dolazilo do ubrzanijeg i zgusnutijeg ritma života posmatranih pripadnika gej zajednice. Istraživači su mislili na one „momente“ kolektivne mobilizacije gej zajednice koji stvaraju diskurse, događaje i akcije (*Ibid*, 214). To se načelno moglo planirati pre prikupljanja podataka, ali se konkretno moralo reagovati u skladu s nepredvidivom pojavom takvih „momenata“: na primer, jedan takav „moment“ bila je vest o porastu nezaštićenih analnih odnosa koja je izazvala paniku u Sydneyu. Suočeni s panikom, istraživači su ponovo analizirali podatke iz fokus grupe, da bi potom preduzeli učesničko posmatranje grupnih foruma i preduzete kampanje protiv *casual sex*. Drugi takav „moment“ bila je javna debata o reorganizaciji javnih službi koje se brinu o seropozitivnim pripadnicima zajednice u zapadnom Sydneyu. Ona se nije mogla predvideti prilikom izrade plana posmatranja. Istraživači naglašavaju da su ovi „momenti“ obezbedili značajno tematsko jedinstvo u procesu prikupljanja podataka (*Ibid*).

Treba naglasiti da intervju bitno jača teorijske aspekte posmatranja. Ne samo što je besmisleno izvoditi posmatranje bez vođenja razgovora sa posmatranima (osim, a i to samo ponekad, pri posmatranju velikih javnih događaja i pri sistematskom posmatranju malih grupa), nego samo i jedino razgovor omogućuje da se posmatranju snažno prida aktivniji karakter: razgovorom se dobijaju upravo ona obaveštenja koja su teorijski relevantna. Razgovor omogućuje, ili bar bitno olakšava, da posmatranje prevaziđe opisne saznajne ciljeve.

N. Havelka, B. Kuzmanović i D. Popadić su na konkretnijoj metodološkoj ravni dobro raščlanili odnos dve vrste podataka: „Prema tome *ko artikuliše ono što se u istraživanju smatra podatkom*, empirijskim materijalom koji direktno ulazi u analizu, u socijalnoj psihologiji možemo govoriti o dve vrste podataka – o podacima koje artikuliše ispitanik i o podacima koje artikuliše istraživač. U

prvom slučaju se postupci, reakcije i odgovori ispitanika registruju što vernije, bez ikakve selekcije, izmene i interpretacije od strane posmatrača ili ispitivača. Npr. od posmatrača koji prati tok grupne diskusije može se tražiti da za svakog člana registruje koliko puta je uzimao reč i u koje vreme, koliko je postavio pitanja, koliko je dao odgovora i sl.“ (Havelka, Kuzmanović, Popadić 1998, 36). Ovde je neophodan još jedan širi navod iz knjige pomenutih autora: „Drugu grupu čine podaci koje artikuliše istraživač. Iz registrovanog ponašanja ili iz registrovanih odgovora na razna pitanja istraživač naknadno izvodi i artikuliše ono što smatra podatkom. On to čini na osnovu operacionalnih definicija promenljivih i u skladu s izabranom tehnikom sintetizovanja pokazatelja koji su registrovani pomoću korišćenih instrumenata. To je slučaj npr. kod stvaranja raznih ‘indeksa’“ (*Ibid*).

Antropolog K. F. Otterbein pristupio je pitanju odnosa posmatranja i razgovora pri planiranju posmatranja još konkretnije. Prema njegovom shvatanju, dve glavne „tehnike“ prikupljanja informacija su intervjuisanje i posmatranje: „ovi metodi idu ruku pod ruku: antropolog pita informante o nastupajućem događaju, posmatra događaj, i tada dalje postavlja pitanja o onome što je posmatrao“ (Otterbein 1977, 8). Ovde je jasno ugledanje na tradiciju čiji koreni sežu bar do Malinowskog. No, odnos prema informantima u toku planiranja posmatranja na samome terenu (jer ne treba zaboraviti da sekvencijalna analiza podrazumeva višekratno, a utemeljena teorija čak i kontinuirano planiranje posmatranja) podrazumeva kritiku izvora. J. van Velsen je upozoravao da se i pri terenskom planiranju samo posmatranje ipak javlja kao glavni izvor evidencije: prema njegovim rečima, ključno pitanje je kako izgleda svakodnevni život. Posmatranje raspodele hrane u tri porodice daće čitaocu ideju o vrsti posmatranja na osnovu kojih su generalizacije načinjene. A što se tiče obaveštenja dobijenih kroz razgovor s informantima, prema van Velsenovoj oceni, informantski iskazi treba da budu tretirani kao bilo koji drugi oblici ponašanja i dovođeni u vezu s pozicijom informanta u grupi: „Drugim rečima, takve izjave ne treba koristiti kao da su objektivne, analitičke observacije autsajdera“ (Van Velsen 1969, 134). Ovo zapažanje je veoma važno, i još uvek stoji van Velsenova procena da antropolozi često ne pokazuju potrebnu rezervu prema izjavama informanata i da ne prave razliku između različitih tipova podataka, onih dobijenih razgovorom i onih stečenih vlastitim posmatranjem. Važnost i opravdanost određivanja pojma posmatranje u smislu neposrednog čulnog opažanja ovde su jasno vidljive.⁷

Na sličan način je M. G. Marwick upozoravao da mnogi istraživači prosto prikupe shvatanja i verovanja svojih informanata, zapostavljajući neophodnost

---

⁷ Van Velsen je krajnje oprezan. On piše da „tretiranje nekih podataka kao ‚izuzetnih‘ ili ‚slučajnih‘ ne rešava problem pošto su oni deo istog socijalnog reda koji etnograf istražuje“ (*Ibid*, 135).

makar i suplementarnog posmatranja događaja (Marwick 1969, 235). Marwick je, proučavajući temu verovanja u veštice, otvorio pitanje distinkcije između razgovora s informantima i pravilno shvaćenog posmatranja. To je, nipošto na poslednjem mestu, i pitanje planiranja posmatranja. Marwick formuliše pitanje na sledeći način: šta treba posmatrati kada se istražuje verovanje u veštice? Odgovara ovako: prvo, radnje koje ljudi preduzimaju da bi sebe i širu zajednicu zaštitili od napada veštica; drugo, radnje usmerene da se otkrije ko je odgovoran za štetu; treće, i najznačajnije za sociološku analizu, procedure otkrivanja i optuživanja veštica (*Ibid*). Temelj evidencije ostaje posmatranje, koje se koristi za planiranje daljih posmatranja.

Prednost podataka dobijenih posmatranjem u odnosu na obaveštenja pribavljena preko razgovora vidljiva je i iz jednog citata Malinowskog: „nestrpljivi terenski istraživač, koji se potpuno oslanja na metod pitanja i odgovora, u najboljem slučaju dobija onu beživotnu skupinu zakona, propisa, pouka i konvencionalnosti koje *treba* da se poštuju, ali se u stvarnosti često samo izbegavaju. Jer u stvarnom životu ljudi se nikad sasvim ne saobražavaju pravilima, te etnografu, kao najteži, ali neizbežni deo njegovog rada, ostaje da proceni razmere i mehanizam tih odstupanja“ (*Prema Hač 1979, II:138*). Otvaranje pitanja da li strogi razgovor Kinseyvog tipa može da nadomesti ovaj nedostatak intervjuu u odnosu na posmatranje bila bi sasvim posebna tema. No, kada je reč o primeni obaveštenja dobijenih preko razgovora za planiranje posmatranja, J. P. Dean, R. L. Eichhorn i L. R. Dean razlikuju nekoliko vrsta informanata koji su, uopšte uzev, korisniji od slučajno izabranih informanata: tu spadaju, pre svega, informanti koji su posebno senzitivni za dato područje istraživanja ili njegovog planiranja, autsajderi, ljudi koji prelaze s jedne pozicije na drugu i koji se nalaze pod pritiskom novih iskustava, kao i „prirodno refleksivne i objektivne posmatrane osobe“. Dean, Eichhorn i Dean ukazuju takođe na vrste sagovornika koji su otvoreniji od drugih, ubrajajući tu naivne informante, frustrirane osobe, one insajdere koji su izgubili moć ali zadržali kontakte i s njima povezana obaveštenja, one koji se nalaze blizu donosilaca odluka u zajednici ili grupi, kao i još nekoliko profila sagovornika sposobnijih i/ ili spremnijih da daju informacije upotrebljive za dalje planiranje posmatranja (Dean, Eichhorn, Dean 1967).

D. Katz je davno detaljno razradio plan obavljanja razgovora pri planiranju posmatranja na terenu. Prema njegovim rečima, „postoji jedan broj praktičnih procedura koje se mogu slediti, mada njihova upotrebljivost varira od jednog do drugog istraživanja. Sledeće procedure valja imati u vidu kada terenski istraživači idu u zajednicu, grupu ili industrijski pogon da izvedu empirijski deo istraživanja: ne treba ograničiti kontakte na uzan segment informanata. Ljudi su vrlo ograničeni u pogledu svoje obaveštenosti na svoje dnevne socijalne uloge“ (Katz 1953, 68–69). Dalje, Katz savetuje: treba koristiti informante koji imaju širok obim kontakata; treba locirati i konsultovati i neformalne i formalne vođe,

pri čemu obično nije suviše teško locirati neformalne vođe ako istraživač može da provede dovoljno vremena u proučavanoj zajednici; često istaknuti pripadnici rivalske grupe mogu da lako identifikuju neformalne vođe oprečne frakcije; diskrepancije u procenama različitih informanata treba koristiti kao osnovu za dalje istraživanje; informacije dobijene od respondenata treba procenjivati u odnosu prema njihovoj društvenoj ulozi i položaju, prema njihovoj grupnoj pripadnosti i personalnoj aktivnosti. No, Katz smatra da je neophodno ovako dobijena obaveštenja proveravati kroz vlastito neposredno posmatranje, za koje treba odvojiti koliko god je moguće vremena (*Ibid*, 71). Prema njegovim rečima, posmatrač „treba da prisustvuje sastancima organizacije i posmatra ljude u grupnoj situaciji. Postoje značajne diskrepancije između onoga što ljudi kažu u izolaciji i načina na koji se ponašaju kada su pod pritiskom grupe“ (*Ibid*, 72). Posle davanja još nekoliko uputstava, Katz zaključuje da treba pažljivo istraživati dostupne sekundarne izvore i ispitati operacionalne procedure za njihovu upotrebu (*Ibid*, 73).

Priprema posmatranja već uključuje i pripremu analize

Uza sve što je rečeno o potrebi uključivanja različitih izvora podataka u planiranje posmatranja (kao, uostalom, i u planiranje analize njim dobijenih podataka), bar od Malinowskog naovamo suština terenskog prikupljanja podataka jeste posmatranje kao neposredno čulno opažanje (pri čemu Malinowski naglašava njegove učesničke oblike) (*Cf.* Gluckman 1969, XIX). Slično su mislili i radili i Lyndovi; ovakvo opredeljenje podržala je M. Stacey (Lynd, Lynd 1929; Lynd, Lynd 1937; Stacey 1969, 26). Savremeni metodolozi to često zaboravljaju; dobar primer je W. L. Neumann. On piše da je „terensko istraživanje više jedna orijentacija prema istraživanju nego fiksiran skup primenjivanih tehnika. Terenski istraživač koristi različite metode da prikupi obaveštenja. Kao što su Schatzman i Strauss (1973, 14) rekli: ‘Terenski metod više je nalik na kišobran aktivnosti ispod koga se bilo koja tehnika može koristiti za postizanje željenog znanja, i za process razmišljanja o ovim obaveštenjima. *Terenski istraživač* je ‘metodološki pragmatista’ (Schatzman and Strauss 1973, 7), snalažljiv, obdaren pojedinac koji ima ingenioznost i sposobnost da misli svojom glavom dok je na terenu“ (Neuman 2006, 383). Posmatranje je kao istraživački postupak nestalo iz ovakvog shvatanja. V. Vučinić-Nešković je u ovom pogledu nesavrnjivo ubedljivija. Pišući o posmatranju, ona zaključuje da se „plan opservacije oslanja uvek na niz pitanja koje istraživač sebi postavi kada konkretizuje glavni cilj istraživanja, na koja odgovor može da dobije pre svega posmatranjem. Tada se mora uzeti u obzir vreme koje imamo na raspolaganju, broj i karakter aktivnosti koje pratimo, veličina prostora u kome se one odvijaju, kao i broj učesnika koje

želimo da obuhvatimo“ (Vučinić-Nešković 2013, 114). Naravno, ekspliciranje teorije ili bar opštijih naučnih stavova (opšte orijentacije u Mertonovom smislu) mora takođe da bude uključeno. Iz toga sledi izrada onoga što Vučinić-Nešković, zajedno sa drugim autorima koji nisu napustili posmatranje, naziva „planom opservacije“ ili „matricom“ ili „tabelom za opservaciju“ (*Ibid*). Plan posmatranja podrazumeva određivanje mesta posmatrača, jednog ili više njih, u proučavanoj organizaciji, zajednici, grupi ili događaju. U ovom smislu je E. Bell u svom proučavanju dve organizacije locirala sebe u proizvodne pogone, kantine, na mitinge i brifinge. Ova autorka, pozivajući se na dostignuća „organizacione etnografije“ M. Hammersleya, posebno naglašava značaj „pronalaženja mesta“ za posmatrača u hijerarhiji organizacije (Bell 1999, 21; cf. Hamersly 1990). Naime, utvrđeno je da se u nekim istraživanjima posmatrač nalazi u delikatnim odnosima s višim menadžmentom proučavane organizacije, pošto uprava organizacije od istraživača očekuje reciprocitet, odnosno da ne bude u situaciji da daje „nešto za ništa“. Problem je, u još kompleksnijem vidu, zapazio V. Milić, upozoravajući da se kod „čistog“ (ne-učesničkog) posmatranja (ukoliko se ne radi o posmatranju javnih događaja) uvek otvara pitanje kako socijalno pozicionirati posmatrača, jer u organizacijama, grupama i zajednicama nije predviđena uloga osobe koja bi samo posmatrala, a ne bi obavljala i neku drugu delatnost (Milić 1978). E. Bell se u slučaju posmatranja organizacija i zajednica poziva na zapažanje H. F. Wolcotta, naglašavajući da „etnografija organizacija iziskuje prethodno znanje o jeziku, pojmovima, pravilima i verovanjima u kontekstu preduzeća, jer je *sense-and-meaning-making* suština etnografske interpretacije“ (Bell *ibid*; Wolcott 1995, 85).

R. Mayntz, K. Holm i R. Huebner, slično našim piscima S. Brankoviću i V. Vučinić-Nešković, nešto opširnije razmatraju planiranje ne-učesničkog posmatranja. Oni ističu da je ne-učesničko posmatranje „tipično za čisto laboratorijske situacije, mada nije na njih ograničeno“. Kao i pomenuti naši pisci, ovi nemački autori razmatraju mogućnost primene ne-učesničkog posmatranja u javnim situacijama. Prema njihovom mišljenju, ključni problem je što posmatrač ne-učesnik potpuno zavisi od prirodne dinamike socijalnog procesa, i za razliku od učesnika, ne može da provocira vlastitim ponašanjem dešavanje izvesnog ponašanja koje ga zanima (Mayntz, Holm, Huebner 1979, 96). To zapažanje je zanimljivo, ali ne mislim da je osnovano: ne vidi se zbog čega posmatrač javnog događaja ne bi mogao da interveniše tokom odvijanja posmatrane situacije i da potom posmatra posledice svoje intervencije, osim ukoliko je posmatrani događaj izuzetno obiman. A. Bryman u ovom smislu podseća da su još E. J. Webb i saradnici pri planiranju ne-učesničkog posmatranja pominjali „udešeno posmatranje“ (*contrived observation*), odnosno posmatranje pri kojem posmatrač aktivno menja situaciju i posmatra efekte svoje intervencije (Bryman 2012, 273). Prema Brymanu, ovakve intervencije mogu da donekle povećaju mogućnost

testiranja hipoteza na građi dobijenoj posmatranjem. Dodajem da ovde postoji izvesna srodnost udešenog posmatranja s eksperimentom u prirodnim uslovima; bez obzira što su istraživački postupci i postupci za analizu uzročnih odnosa međusobno uveliko različiti, i jednima i drugima cilj je, u krajnjoj liniji, povećavanje (teorijskog) znanja.

Mayntz, Holm i Huebner na jednoj konkretnijoj ravni zahtevaju da se razlikuje nekoliko aspekata ponašanja koje će biti posmatrano. Prema njihovom mišljenju, treba, prvo, utvrditi vezu između posmatranog ponašanja i društveno-kulturnog sistema u kojem se ono odvija. Potom, potrebno je što preciznije ustanoviti inicijalne uslove svake sekvence ponašanja. Napokon, treba odrediti strukturu socijalnih položaja koji proizvode očekivano ponašanje nosilaca uloga i očekivanja o njihovom tipičnom ponašanju kao i objektivne mogućnosti za sankcije. Veoma je važno da se utvrde konsekvence svake sekvence ponašanja koja se javlja kao skup inicijalnih uslova za sledeću sekvencu. Pri tom pomenuti autori u svom insistiranju na bihevioristički shvaćenim sekvencama ponašanja koje se posmatra tvrde da je „jasno da na osnovu posmatranja jedne sekvence ponašanja nikad ne možemo zaključivati o svim činionicima usmerenim prema onome što je direktno opaživo“ (Mayntz, Holm, Huebner 1979, 91). Zanimljivo je da se ovi autori bave i mogućnostima panel istraživanja preko primene posmatranja; višekratno posmatranje istih ljudi omogućuje uočavanje promena, a istraživačko-tehnički posmatrano bar ponekad je lakše ponovljeno posmatrati nego (kao u anketnim panel istraživanjima) ispitivati iste ljude. Dovoljno je da u ovom smislu navedem sociološku studiju *Middletown*, a u antropologiji postoji veliki broj primera ponovljenog posmatranja. Važno je što Mayntz, Holm i Huebner ukazuju da cilj panel analize nije opisivanje nego objašnjavanje procesa promene. Prema njihovim rečima, promena mreže je funkcija trend analize, a objašnjenje promene na nivou pojedinaca koji prave agregat je specifičan zadatak panel analize (Mayntz, Holm, Huebner 1979, 130).

A. Bryman je razlikuje četiri strategije ne-učesničkog posmatranja. Posebnu pažnju obraća posmatranju incidenata, odnosno „čekanju da se nešto desi i snimanju šta sledi iz toga“. Sugerise je i mogućnost posmatranja u okviru kratkih intervala (na primer u trajanju od pet sekundi), kao i onu koja predstavlja neučesničko posmatranje kroz duže vremensko razdoblje. Kao četvrtu strategiju ne-učesničkog posmatranja Bryman izdvaja onu koja primenjuje vremensko uzorkovanje (Bryman 2012, 276–277). Prema Brymanu, „strukturisano posmatranje je metod za sistematsko posmatranje pojedinaca u pogledu rasporeda kategorija. To je tehnika u kojoj istraživač koristi eksplicitno formulisana pravila za posmatranje i snimanje ponašanja“ (*Ibid*, 270). Poistovećavanje metoda i tehnike može se uslovno prihvatiti, mada, u osnovi, ne pridonosi preciziranju metodološkog rečnika; manje je jasno zašto se strukturisano posmatranje vezuje za posmatranje pojedinaca; o neopravdanom poistovećivanju strukturisanog i

ne-učesničkog posmatranja, koje Bryman primenjuje, bilo je reči na drugom mestu. Prema njegovim rečima, „centralno za bilo koje istraživanje strukturisanim posmatranjem biće plan posmatranja ili šema kodiranja. Ona specifikuje kategorije ponašanja koje se posmatra i kako ponašanje treba da bude smešteno u ove kategorije“ (*Ibid*, 273). Nejasno je zbog čega se ovo vezuje samo za strukturisano i, još više, za ne-učesničko posmatranje.

Za razliku od Brymana, koji uza sve svoje insistiranje na „mešovitim“ pristupima koji se ne svode na kvalitativnu i kvantitativnu orijentaciju, oštro podvaja „kvantitativno“ (ne-učesničko) od „kvalitativnog“ posmatranja, P. J. M. Verschuren posebnu pažnju poklanja ovom potonjem, što ostavlja posledice i po njegovo razumevanje planiranja „kvalitativnog“ posmatranja. Verschuren piše da se objekt posmatranja, „kod redukcionističkog kvantitativnog pristupa“, raščlanjuje na istraživačke jedinice, jedinice posmatranja, a potom na varijable. On sam zagovara holističko posmatranje, pri čemu otvara dva pitanja: prvo, šta se stvarno posmatra; i, potom, kako se posmatra. Prvo pitanje odnosi se na stvarni objekt kojeg istraživač posmatra i na nivo agregacije objekta, a drugo na to kako prikupiti podatke o objektima. Kada razmatra postupke za stvaranje istraživačkog materijala posmatranjem, Verschuren podseća na takozvanu *tunnel vision* (na koju upozorava Bertraux), kao holistički pristup s četiri osnovna aspekta posmatranja: 1. ono se izvodi u jednoj tački u vremenu, 2. izdvojeno je iz svog fizičkog, socijalnog i političkog konteksta, 3. ne uzima u obzir odnos posmatranog objekta s drugim objektima i tom slučaju 4. ne obraća se pažnja na posmatranje funkcija koje objekt ispunjava u većoj celini (tj. slučaju) čiji je deo. Verschuren, koji afirmiše metod slučaja i koji posmatranje vidi prvenstveno kao deo bitno „kvalitativnog“ metoda slučaja, upozorava na rizike koje prihvatanje *tunnel vision* posmatranja nosi na planu prva dva od nabrojanih aspekata holističkog posmatranja (Verschuren 2003, 127–128). S druge strane, bez obzira na vlastitu orijentaciju, Verschuren priznaje „redukcionističkom“ kvantitativnom pristupu da, u sklopu temporalnog aspekta *tunnel vision syndrome*, istraživač može da posmatra procese, dinamiku i razvoje, umesto *status quo*-a, kao, uostalom, i u većini „kvantitativnih istraživanja“ (*Ibid*, 129).

„Slučajevi“, priroda podataka i konkretizacija plana posmatranja

Klasično antropološko posmatranje (mada nipošto samo) pripremiло je radanje savremenog metoda slučaja. Metod slučaja jeste poseban metod društvenih nauka koji u sebe, nesumnjivo, uključuje i posmatranje istraživanih slučajeva. M. Gluckman je, s obzirom na prirodu podataka dobijenih posmatranjem (kao najneposrednijim istraživačkim postupkom), smatrao da „nova tehnika

posmatranja može da stvarno stvori novu disciplinu, kao što je bio slučaj s Leuwenhoekovim poboljšanjem mikroskopa i kasnijim stvaranjem teleskopa. Smatram da su Malinowskijeva terenska istraživanja izazvala ovakvu posledicu u antropologiji, delom zbog njegovog dugog boravka na Trobrijandskim ostrvima, a delimično zato što ga je njegov temperament vodio ka dubljem uključivanju sa ljudima koje je istraživao“ (Gluckman 1969, XII). Prema Gluckmanovim rečima o poduhvatu Malinowskog, „promena u prirodi podataka imala je dubok efekt na njegovo sopstveno razmišljanje i stoga i na predmet.“ Ovo je krajnje važno, bez obzira na kritike koje Gluckman, kao uostalom i drugi kritičari, upućuje Malinowskom, upozoravajući da su njegovi podaci bili srodniji sirovom materijalu romansijera, dramatičara, biografa i autobiografa, nego onoj vrsti činjenica koja je bila dostupna teorijskoj antropologiji u devetnaestom veku. Sadržaji ovih kritika sugerišu da se u slučaju poduhvata Malinowskog radilo o površnim opservacijama, često postignutim preko prevodioca, a u svakom slučaju o ne-koordinisanim opservacijama plemenskog života. Prema ovim ocenama, Malinowski i sledeća generacija antropologa koristili su takozvane ‘slučajeve’ na dva načina. „Načinili smo veliki broj opservacija o tome kako se naši subjekti stvarno ponašaju, prikupili smo genealogije i popise, napravili dijagrame sela i bašti, slušali rasprave i svađe, prikupljali komentare ovih incidenata, sabirali tekstove informanata o običajima i obredima, i otkrivali njihov odgovor prema *cases stated*. Nezavisno od ove mase podataka mi smo analizirali opšte karakteristike kulture, ili socijalnog sistema, saglasno našim teorijskim sklonostima“ (*Ibid*, XIII). Na planu razvoja metoda slučaja, i razvoja posmatranja, koje je s prethodnim nerazdvojno povezano, bez obzira na nesumnjivu meru autonomije, važno je da su se pedesetih godina dvadesetog veka javili oni posmatrači koji su želeli detaljan materijal o slučajevima i koji su počeli da zahtevaju jednu različitu vrstu podataka (*Ibid*, XV). Za antropologa je postalo važno koliko je posmatrač ili pisac studije slučaja „dobro znao lokalni jezik; da li je među ljudima živeo kao princ, ili kao torbar, ili kao ‘obična’ osoba; ko su mu bili prijatelji i ko mu je govorio šta i kada i zašto, i šta, ako je bilo potrebno, o stvarima o kojima mu je pričano“ (*Ibid*, XVIII). Otvorilo se, drugim rečima, ne samo pitanje preduzimanja *feedback processa* pri izradi studije, nego i uključivanje ovih momenata u samo planiranje posmatranja (ili primene metoda slučaja).

Klasik metodološke kritike posmatranja, B. F. Junker, smatrao je da sama „situacija posmatranja“ uvek ima najmanje 4 dela, o kojima pri planiranju treba voditi posebnu pažnju. U pitanju su: 1. sam posmatrač; 2. posmatrane pojave; 3. tražene informacije i uputstva za pravljenje opservacija; i 4. uloga posmatrača (Junker 1960, 10). Prema njegovom mišljenju, pri planiranju posmatranja potrebno je „vremenski budžet“ raspodeliti na približno sledeći način: samo posmatranje treba da zauzme približno šestinu raspoloživog vremena, beleženje opaženog i analiziranje po trećinu, a pisanje izveštaja o obavljenom posmatra-

nju približno šestinu vremena. Uočljiv je linearni sled sekvenci istraživanja koji će kasnije, s razvojem sekvencijalne analize i utemeljene teorije, biti promenjen. Važno je, međutim, primetiti da Junker daje poseban značaj za kasnije pisanje izveštaja subliminalnim senzacijama posmatrača (*Ibid*, 16). Bez obzira na uvid u ovaj značaj, on ne smatra da je samo opserviranje potrebno protegnuti na više od šestine raspoloživog vremena za istraživanje.

C. O. Frake je, približno u isto vreme, planiranje posmatranja prilagodio pre svega kriterijumu deskriptivne adekvatnosti, a ne teorijske relevantnosti. U pogledu ispunjavanja opisnih zadataka odredio je sledeće osnovne zadatke posmatranja, o kojima treba voditi računa prilikom njegovog planiranja: prvo, otkrivanje glavnih kategorija i događaja kulture koja će biti posmatrana; drugo, određivanje događaja i mesta posmatranja tako što će opaženim interakcijama, činovi, objekti, i mesta biti pripisana njihova prava značenja poput uloga, rutina, parafernalijske, treće, izlaganje distribucije tako sačinjenih opservacija, imajući u vidu uticaj jedne na drugu, što će obezbeđuje uputstva posmatraču za anticipiranje ili planiranje sledećih opservacija (Frake 1964, 112). Vidljivo je da Frake već prihvata da se pri posmatranju deo planiranja mora izvoditi u toku samog prikupljanja podataka; iskustvo antropoloških istraživanja nedvosmisleno je upućivalo na potrebu ove metodološke preporuke. Frake zapaža da „naivnom posmatraču“ žrtve ili darovi mogu da izgledaju kao minorna epizoda, ali da se, s obzirom na njihov značaj u ponašanju učesnika svečanog događaja, one javljaju kao ključne za ponašanje i kulturni život posmatranih. Ovakva kulturna aktivnost svojim programiranjem i izvođenjem veoma nalikuje na tradicionalno etnografsko shvatanje „religije“ (*Ibid*, 114). Pri tom Frake opravdano ukazuje da neposredno posmatranje otkriva kako se za vreme posmatrane verske ceremonije učesnici u skladu s njihovim teološkim spekulacijama razlikuju po svojim funkcionalnim ulogama kao „funkcioneri“, „pomoćnici“, „korisni“ i „publika“. Frake dalje opisuje ponašanje nosilaca ovih uloga (*Ibid*, 120). Njegov plan posmatranja umnogome podseća na onaj koji je V. Vučinić-Nešković primenila u svom posmatranju verskih obreda u Boki Kotorskoj (*Cf.* Vučinić-Nešković 2013).

Kada je u pitanju konkretizacija plana posmatranja, naša pomenuta naučnica nudi niz upotrebljivih sugestija. Ona, prvo, razlikuje opservaciju svakodnevnog života od opservacije javnih događaja. U oba slučaja insistira na standardizaciji postupka.⁸ Naravno, kada je reč o standardizaciji, uvek se treba setiti Milićevog upozorenja da je osnovno obezbediti sadržinsku istovetnost pre nego formalnu podudarnost procedure. M. Banton je u ovom smislu pisao da je, s obzirom na to da terenska saznanja utiču na nova teorijska interesovanja, jasno da procedure terenskog rada, koje antropolog treba da primenjuje u svojoj „laboratoriji“,

⁸ „Ako se opservacija iste pojave ili događaja (koji se odvija na različitim mestima ili se ponavlja u određenim vremenskim razmacima) ne sprovodi prema identičnom planu i na isti način, ovi događaji ne mogu se direktno porediti“ (*Ibid*, 54.)

nikad ne mogu biti strogo propisane niti u celini standardizovane. No, ovaj autor je upozorio i da, „s druge strane, antropološka analiza postaje rafiniranija, uglavnom zato što terenski istraživači postaju svesni da moraju da skupljaju izvesne osnovne vrste podataka i što znaju kako da ih sakupe“ (Banton 1969, VII). Standardizacija se, naravno, razlikuje u zavisnosti od toga da li je moguće primeniti sistematsko uzorkovanje, kao i da li posmatranje izvodi jedan posmatrač ili više njih. W. Goodenough je procenio da individualni posmatrač ne može da prati više od sedam dimenzija ponašanja (plus-minus dve) (Goodenough 1969, 17).

P. Tadej ima u značajnoj meri drugačije mišljenje. Ona piše da „promatračima nije nužno dati potpuni uvid u koncepciju istraživanja. Time bismo samo unaprijed predodredili smjer njihove pažnje i na taj način povećali mogućnost da istraživači previde možda značajne događaje koji će se odvijati izvan područja koje je obuhvatila naša hipoteza, a čiji se utjecaj na problem koji proučavamo može tek kasnije pokazati. Promatračima je dovoljno dati jedan globalni prikaz istraživanja bez većeg zalaženja u pojedinosti. Sigurna sam da će i uz takve (dakle nešto oskudnije), informacije svi istraživači uspjati uočiti najvažnije probleme“ (Tadej 1983, 90). Radi se o tome da cilj istraživanja najčešće nije prosto uočavanje najvažnijih problema. Samu važnost problema određuju izričite ili prećutne teorijske pretpostavke koje se operacionalizuju kroz plan posmatranja. Posmatranje ne određuju samo hipoteze, niti opšte sociološke orijentacije, niti jedino neočekivana otkrića. Složen odnos teorije i iskustvenog istraživanja ubedljivo je apsolvirao još R. K. Merton.

S obzirom na domaće okolnosti, koje skraćuju vreme raspoloživo za posmatranje, Vučinić-Nešković, kada je u pitanju dužina trajanja posmatranja na terenu, piše da „u našim uslovima, moglo bi se reći da *kraći boravci* obuhvataju period od nekoliko dana do dve nedelje, *boravci srednjeg trajanja* period od tri do četiri nedelje, a sve preko mesec dana spada u *duži boravak*“ (Vučinić-Nešković 2013, 85). Pri tom je neophodno usklađivanje boravka na terenu s kalendarom, odnosno godišnji ciklus posmatranja treba da bude ispunjen terenskim boravcima od po nekoliko meseci (*Ibid*, 86). Svojim uvođenjem planiranja u okviru godišnjeg ciklusa Vučinić-Nešković prevazilazi problem na koji je ukazao K. F. Otterbein. On je smatrao da je poželjno je da boravak na terenu traje godinu dana, kako bi se mogli posmatrati događaji koji se dešavaju jednom godišnje (Otterbein 1977, 81).

Kada je u pitanju izbor mesta posmatranja, W. L. Nauman piše da je „pogrešno govoriti o *field site* u fizičkom smislu. *Site* je kontekst u kojem se događaji ili aktivnosti dešavaju, društveno određena teritorija sa promenljivim granicama. Društvena grupa može interreagovati kroz nekoliko fizičkih *site*-a. Na primer, koledžski fudbalski tim može interreagovati na igralištu, u svlačionici, u spavaonici, u kampu za treniranje, ili u lokalnom hotelu. *Field site* tima uključuje

svih pet lokacija“ (Nauman 2006, 385). A kada je reč o tehničkim pitanjima prostornog planiranja posmatranja koje izvodi individualni posmatrač, Vučinić-Nešković piše da lokacija posmatrača na terenu mora da zavisi od stepena učestvovanja pri posmatranju. Prema njenim rečima, distanca pri neučesničkom posmatranju sugerise boravak u hotelu ili u iznajmljenoj sobi. Ali, što je stepen učestvovanja pri posmatranju veći, a ovo se „najčešće primenjuje pri glavnom delu istraživanja“, ona zahteva da individualni posmatrač boravi u domaćinstvu koja su deo zajednice⁹ (Vučinić-Nešković 2013, 94–95).

Vučinić-Nešković je u pravu kada piše o realnim vremenskim okvirima za izvođenje posmatranja u naše vreme. Masovna proizvodnja (i znanja) svojstvena savremenom kapitalizmu, preko promena u društvenoj organizaciji sazajnih delatnosti, ne dopušta naučnicima mnogo toga, pa ni mogućnost da autonomno raspolazu „budžetom vremena“. U neko odavno minulo vreme P. Radin je epistemološki opravdano pisao da prikladno istraživanje ove vrste zahteva mnogo godina intenzivnog rada pod najpovoljnijim uslovima. Primećivao je da je ono što se sazna za godinu ili za pet godina, uz penetraciju u ličnost drugih, površno i uveliko subjektivno¹⁰ (Radin 1933/1965). S druge strane, bilo bi pogrešno uzrok značajnog skraćivanja vremena posmatranja tražiti samo u okolnostima unutar zajednice naučnika, ili samo u potrebama društvenog sistema za hiperprodukcijom (i znanja). B. Gillham je u pravu kada podseća da je glavni problem sa posmatranjem to što ono dugo traje. Naime, dešavanje posmatranog je spor proces¹¹ (Gillham 2005, 47).

Obuka posmatrača kao završetak pripreme posmatranja

Priprema posmatranja takođe je spor proces, ili bi trebalo da bude. Pokazao sam da se ne može prihvatiti stav P. Tadej o nepotpunoj obuci. D. Katz je pisao nešto blisko zdravom razumu, naime, da je „korisno za terenskog radnika da

⁹ V. Vučinić-Nešković je sasvim konkretna u svojim savetima, tražeći da posmatrač na teren ponese notes, video kameru i foto aparat, a, naravno i plan opservacije (*Ibid*, 99). Danas je moguće sve objediniti u smartfonu, koji, uz sve nabrojano, sadrži i diktafon. Pri tom ovaj uređaj zastrašuje mnoge od posmatranih manje nego što bi to učinio notes. Naprosto, on im je manje stran. Pri tom, naravno, treba posedovati minimalno znanje jezika, da bi se sa posmatranima moglo razgovarati.

¹⁰ Radin je zagovarao istorijski pristup pri primeni posmatranja; po njegovim rečima, istraživači kao M. Mead, Radcliffe-Brown i Malinowski „cry for the moon“, odnosno „žele neostvarivo“ (prim. lektora) (*Ibid*, 179).

¹¹ Gillham, koji se bavio pre svega metodom slučaja, i čiji su pogledi na posmatranje bili kritikovani u ovom tekstu, izdvaja se od većine savremenih metodologa svojim ukazivanjem da je „najvažnija validnost posmatranja to da je ono najdirektniji način prikupljanja podataka“ (*Ibid*, 46).

bude obučen u neformalnim načinima prikupljanja informacija“ (Katz 1953, 68–69). A jedan drugi klasik, B. H. Junker, nabrojao je sledeće probleme u edukaciji posmatrača: nema skupa planova, nema „linija za pamćenje“, postoji jedino manje ili više strukturisana razmena društvenih gestova koji se otkrivaju spontano tokom interakcije između terenskog radnika i informanta. Shodno tome, piše Junker, istraživačeva želja za priručnikom nikada ne može biti zadovoljena (Junker 1960, 151).

Havelka, Kuzmanović i Popadić ovde unose potrebno razjašnjenje, u zavisnosti od cilja istraživanja koje se priprema preko primene posmatranja: „Ako su cilj, plan i način registrovanja samo naznačeni, bez preciznijih određenja, onda se radi o *slobodnom ili nestrukturisanom posmatranju*. Zadatak posmatrača je da izvrši ‘izviđanje’, da bliže upozna i opiše manifestnu stranu posmatranih pojava. Posmatrač ima slobodu da u toku posmatranja dopunjava plan posmatranja, da primenjuje onakav način registrovanja koji je u datoj situaciji najprikladniji. Kada su cilj, plan i način registrovanja jasno definisani i detaljno razrađeni, govorimo o *strukturisanom ili standardizovanom posmatranju*. Zadatak posmatrača je da doslovno sledi plan posmatranja, da vodi protokol posmatranja na unapred utvrđen način. Posmatrač je obavezan da se pridržava standardizovane procedure, ne sme u nju da unosi nikakve izmene. Da bi se pripremili za naučno posmatranje, posmatrači prethodno prolaze kroz sistem obuke, uvežbavanja i provere. Kod standardizovanih tehnika posmatranja obuka posmatrača može trajati po nekoliko meseci“ (Havelka, Kuzmanović, Popadić 1998, 20). A S. Fajgelj opširno piše o obuci posmatrača, vezujući je, verovatno, za sistematsko posmatranje ponašanja: „Za jednostavne protokole i zapisnike dovoljna su 3–4 sata obuke, a za složenije i celih 10 sati. Obuka posmatrača treba da bude zabeležena kako bi njeni glavni momenti mogli biti prikazani u istraživačkom izveštaju, a isto se preporučuje i za sve ostale faze istraživanja“ (Fajgelj 2005, 316). Fajgelj upozorava na mogućnost *posmatračkog pomaka*, „koji se ogleda u tome da se tokom posmatranja menjaju definicije iz protokola i na kraju počinju primenjivati vlastite definicije“¹² (*Ibid*, 317).

R. W. Heyns i A. F. Zander razlikovali su sledećih sedam koraka u obuci posmatrača: 1. počinje se s opisom teorije i ciljeva istraživanja; 2. izvodi se posmatranje bez pomoći rafiniranog protokola; 3. uvode se protokoli posmatranja. svaka od stavki u protokolu posmatranja se objašnjava; 4. ide se na probno

¹² Fajgelj upozorava i na *posmatračku pristrasnost*: „Ona se može definisati kao ocenjivanje neke druge varijable (zavisne) koju treba ocenjivati ili čak umesto nje. Pristrasnost je veća kod posmatranja složenih ponašanja, ali je utvrđena i kod posmatranja tako jednostavnih jedinica ponašanja kao što je broj skretanja na levo ili na desno u lavirintu. Posebna vrsta pristrasnosti je *halo-efekt* ili *efekt oreola*, kada posmatrači ocenjuju osobe po svim svojstvima jednako, a na osnovu početne procene jednog njihovog svojstva“ (*Ibid*).

posmatranje, obično se prvi pokušaji odnose na grupno igranje uloga kao u grupi koja će biti posmatrana; 5. ovaj pokušaj i tako stečena iskustva se naširoko diskutuju; 6. kad je moguće, ide se na pilot posmatranje grupe koja nalikuje na onu koja će biti posmatrana; 7. na osnovu vežbi i pilot istraživanja utvrđuje se pouzdanost posmatrača (Heyns, Zander 1953, 404–407).

Umesto zaključka

G. J. McCall i J. L. Simmons posve opravdano ukazuju da se preko posmatranja mogu ne samo generisati i reformulisati, nego i testirati hipoteze. Oni se ovde pozivaju na W. S. Robinsona, koji, sa svoje strane, preuzima stanovište F. Znanieckog (McCall, Simmon 1969, 196; Robinson 1951, 812–818). Pišući svoje tekstove pre skoro dva pokolenja, McCall i Simmons ocenili su da je u ono vreme, za razliku od opšteg stanja socijalnih nauka, gde su procedure za evaluiranje hipoteza umnogome isprednjačile pred onima za njihovo generisanje, ovo znatno manje važno za učesničko posmatranje. Njih je iznenadilo koliko je malo bilo procedura za evaluiranje hipoteza pomoću podataka prikupljenih preko učesničkog posmatranja, u poređenju s brojem procedura za generisanje hipoteza. Stanje se u međuvremenu promenilo; mada je razvoj saznanja u metodologiji kao normativnoj disciplini bitno sporiji od onog koji je prisutan u empirijskim naukama, čak ni istrajavanje na shvatanju da je zadatak kvalitativnog pristupa (u koji se skoro redovno uključuje učesnički oblik posmatranja) pre da generiše, nego da proverava hipoteze, nije moglo da spreči postepeno uklanjanje ili, bar, slabljenje, predrasuda o kvalitativnom pristupu (za koji se vezuju učesnički oblici posmatranja) kao o heuristici, a o kvantitativnom pristupu (kojem se i danas uglavnom pripisuje ne-učesničko posmatranje) kao o orijentaciji koja ima monopol na *ars demonstrandi*. Isključivosti ove vrste istovremeno istrajavaju i slabe. Važno je naglasiti da se osnove za njihovo prevazilaženje mogu pronaći već u klasičnoj metodologiji sociologije i drugih društvenih nauka.

Doprinosi teorijskom utemeljivanju planiranja primene posmatranja često se vezuju za utemeljenu teoriju pa joj, čak, unekoliko i vremenski prethode. A. Strauss je u jednom radu, nastalom nešto pre njegovih najuticajnijih napisa, pisao da opšte (*general*) posmatranje karakteriše početnu fazu terenskog rada, onu u kojoj još nisu određeni specifični problemi. Prema njegovim rečima, u ovoj fazi posmatrača vodi njegova senzitivnost za podatke, senzitivnost proizašla iz njegovog profesionalnog bekgrounda i njegovih opštih pojmova o prirodi istraživane pojave. Kasnije, tokom istraživanja, on „testira“, implicitno ili eksplicitno, relevantnost velikog broja hipoteza i nagađanja. Mnoga predubedenja bivaju napuštena i posmatrač se trudi da odredi značenje događaja i da ih smesti u neki inicijalni poredak. Treba primetiti da specifični problemi, protivno Straussovom

mišljenju, mogu biti eksplicirani i pre ove početne faze. Pomenutoj fazi Strauss protivrstavlja završnu fazu posmatranja: nju karakteriše sistematska i tačna razrada različitih hipoteza. Neke od njih su kratkotrajne, radne, druge nastaju iz istraživačevih uvida. One hipoteze koje prežive test dnevnog posmatranja izlažu se promišljenijem kontrolisanom istraživanju. Posmatrač se usredsređuje na prikupljanje podataka koji ih kroz primere podržavaju ili odbacuju (Strauss 1964).

Utemeljena teorija se može i ne mora prihvatiti. Isto važi i za različita shvatanja o meri i načinima standardizovanja posmatranja prilikom njegovog planiranja. Ne vidi se, međutim, kako bi se, bar zasad, moglo nadrasti Mertonovo shvatanje odnosa teorije i istraživanja pri planiranju i izvođenju posmatranja (Cf. Ilić 2014).

Literatura

- Bell, Emma. 1999. The negotiation of working role in organizational ethnography. *International Journal of Social Research Methodology, Theory and Practice* 2 (1) January – March: 17–38.
- Banton, Michael. 1969. „Editor’s Preface“. In *The Craft of Social Anthropology*, A. L. Epstein (ed). London: Tavistock Publications.
- Bowler, Isobel. 1993. ‘They’re not the same as us’: midwives’ stereotypes of South Asian descent maternity patients. *Sociology of Health & Illness* 15 (2): 157–178.
- Bryman, Alan. 2001/ 2012. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Davenport, William. 1964. „Social structure of Santa Kruz island“. In *Explorations in Cultural Anthropology*, Ward H. Goodenough (ed.). New York: McGraw-Hill Book Company, Essays in Honor of George Peter Murdock.
- Dean, John P. and William Foote White. 1958. How do you know if the informant is telling the truth? *Human Organization* 17 (2): 34–38.
- Dean, John P., Eichhorn, Robert L. and Lois R. Dean. 1967. „Limitations and advantages of unstructured methods“. In *Introduction to Social Research*, 2nd edition, John T. Doby (ed.). Des Moines: Meredith Publishing Company.
- Denzin, Norman K. 1978. *The research act: A theoretical introduction to sociological methods*. New York: McGraw-Hill.
- Denzin, Norman K., and Ivonna S. Lincoln (eds.) 1998. *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks: SAGE.
- Dowsett, Gary W., Jonathan Bollen, David McInnes, Murray, Couch and Barry Edwards. 2001. HIV/AIDS and constructs of gay community: researching educational practice within community-based health promotion for gay man. *International Journal of Social Research Methodology, Theory and Practice* 4 (3) July – September: 205–224.
- Ember, Melvin. 1964. „Commercialization and political change in American Samoa“. In *Explorations in Cultural Anthropology*, Ward H. Goodenough (ed). New York: McGraw-Hill Book Company, Essays in Honor of George Peter Murdock.
- Goodenough, Ward H. 1969. “Rethinking ‘Status’ and ‘Role’ – Toward a General Model of the cultural organization of Social Relationship“. In *The Relevance of Models for Social Anthropology*, Michael Banton (ed). London: Tavistock Publications.

- Evans-Pričard, Edvard Evan. 1983. *Socijalna antropologija*. Beograd: Prosveta.
- Fajgelj, Stanislav. 2005. *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Frake, Charles O. 1964. „A structural description of Subanun ‘religious behavior’“. In *Explorations in Cultural Anthropology*, Ward H. Goodenough (ed.). New York: McGraw-Hill Book Company, Essays in Honor of George Peter Murdock.
- Gaillard, Gerard. 2004. *The Routledge Dictionary of Anthropologists*. London: Routledge, Taylor and France Group.
- Gillham, Bill. 2000/2005. *Case Study Reseach Methods*. London–New York: Continuum.
- Gluckman, Max. 1969. Introduction. In *The Craft of Social Anthropology*, A. L. Epstein (ed). London: Tavistock Publications.
- Hamersly, Martyn. 1990. *Reading Ethnographic Research: A critical guide*. London: Longman.
- Havelka, Nenad, Bora Kuzmanović i Dragan Popadić. 1998. *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Ilić, Vladimir, 2014. Neka pitanja odnosa teorije i istraživanja pri primeni metode posmatranja. *Sociologija* 56 (3):265–285.
- Junker, Buford H. 1960. *Field Work – An Introduction to the Social Sciences*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Katz, Daniel. 1953. „Field Studies“. In *Research methods in behavioral sciences*, Leon Festinger and Daniel Katz (eds). New York: The Dryden Press.
- Lynd, Robert, S. and Hellen M. Lynd. 1929. *Middletown: A Study in American Culture*. New York: Harcourt Brace.
- Lynd, Robert S. and Hellen M. Lynd. 1937. *Middletown in Transition: A Study in Cultural Conflicts*. New York: Harcourt Brace.
- Marwick, Max, G. 1969. „The Study of Witchcraft“. In *The Craft of Social Anthropology*, A. L. Epstein. London: Tavistock Publications.
- Mayntz, Renate, Kurt Hol, and Huebner, Roger. 1979. *Introduction to Empirical Sociology*. Bungay, Suffolk: Penguin Education.
- Mccall, George J. 1969. „The Problem of Indicators in Participation Observation Research“. In *Issues in Participant Observation – A Text and Reader*, George J. McCall, J. L. Simmons (eds.). Reading, Massachusetts, Menio Park, California, London, Don Mills, Ontario: Addison-Wesley Publishing Company.
- McCall, George J. and Jerry L. Simmons (eds.) 1969. *Issues in Participant Observation – A Text and Reader*. Reading: Addison-Wesley Publishing Company.
- Milić, Vojin. 1978. *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
- Miller, Gale and Robert Dingwall (eds.). 1997. *Context and Method in Qualitative Research*. London: Sage.
- Nauman, Lawrence, W. 2006. *Social Research Methods – Qualitative and Quantitative Approaches*, 6th edition. Boston: Pearson.
- Otterbein, Keith F. 1977. *Comparative cultural analysis – An introduction to Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Radin, Paul. 1933/1965. *The Method and Theory of Ethnology. An Essay in Criticism*. With an Introduction by Arthur J. Vidich. New York: Basic Books, Inc.

- Robinson, William, S. 1951. The Logical Structure of Analytic Induction. *American Sociological Review* 16: 812–818.
- Sanjek, Roger. 1996. „Ethnography“. In *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, Alan Barnard and Jonathan Spencer (eds), 295–302. London and New York: Routledge.
- Salzman, Philip Carl. 1996/2002. „Methodology“. In *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, Alan Barnard and Jonathan Spencer (eds), 549–554. London: Routledge.
- Silverman, David. 2006. *Interpreting Qualitative Data: Methods for Analyzing Talk, Text and Interaction*. 3rd ed. London: Sage.
- Spradley, James. P. 1980. *Participant observation*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Stacey, Margaret. 1969. *Methods of Social Research*. Oxford: Pergamon Press.
- Strauss, Anselm. 1964. „The Process of Field Work“. In *Psychiatric Ideologies and Institutions*, Anselm Strauss, Leonard Schatzman, Rue Bucher, Danuta Erlich and Melvin Sabshin (eds.), 19–21. New York: Free Press.
- Tadej, Perla. 1983. Mogućnosti i perspektive promatranja sa sudjelovanjem. *Revija za sociologiju* XIII, 1–4: 81–94.
- VanVelsen, Jaap. 1969. „The Extended – Case Method and Situational Analysis“. In *The Craft of Social Anthropology*, A. L. Epstein. London: Tavistock Publications.
- Verschuren, Piet J. M. 2003. Case study as a research strategy: some ambiguities and opportunities. *International Journal of Social Research Methodology, Theory and Practice* 6 (2): 121–139.
- Vučinić-Nešković, Vesna. 2013. *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji*. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Webb, Eugene J., Donald T. Campbell, Richard D. Schwartz, and Lee Sechrest. 1966. *Unobtrusive Measures: Nonreactive Measures in the Social Sciences*. Chicago: Rand McNally.
- Wolcott, Harry F. 1995. „Making a study ‘more ethnographic’“. In *Representation in Ethnography*, Van Maanen, J. (ed.). London: Sage.

Vladimir Ilić

Department of Sociology,

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Planning implementation of method of observation in social sciences

The paper deals with the problems while planning the application of method of observation as the primary method for data collection. These include determining the objectives, theoretical and operational elaboration of the research plan and collection of initial evidence from other sources of data that can be used to successfully plan research mainly based on observation. In the first section of the paper it is pointed to the unjustified overemphasis of differences between participatory and non-participatory forms of observation in its planning. The second

section shows the possibility of its application to other sources and methods of data collection when planning observations. Special attention is paid to the role of interview and sequential analysis. In the third section, the issues of preparing data analysis in the planning of observation are specifically discussed. The fourth section shows the specificity of the planning of observation, depending on the nature of the data. We also considered the concretization of the plan of observation, including the selection of size, location and time for performing monitoring and positioning one or more observers. The fifth section briefly points to some suggestions about training observers. The concluding section of the paper deals with planning during the observations, with emphasis on grounded theory.

Key words: planning observation, participatory and non-participatory observation, sequential analysis, grounded theory

*La planification d'application
de la méthode d'observation dans les sciences humaines*

Le présent texte traite des problèmes issus du projet d'application de la méthode d'observation en tant que le procédé principal pour la collecte des données. La détermination de l'objectif, l'élaboration théorique et opérationnelle du plan des recherches et la formation de la première évidence grâce aux autres sources des données qui peuvent aider le succès du projet des recherches basées principalement sur l'observation, toutes sont y compris. Dans la première section du texte il est indiqué que les différences entre la forme participante et la forme non participante en observation lors de sa planification sont trop accentuées sans une explication valide. La deuxième section montre la possibilité d'application d'autres sources et modes de collecte des données lors de la planification d'observation. Un accent particulier est mis sur le rôle de la conversation et de l'analyse séquentielle. La troisième section traite particulièrement des questions relatives à la préparation d'analyse des données obtenues lors de la planification d'observation. La quatrième section montre les particularités du projet d'observation en fonction de la nature des données. Elle considère aussi la concrétisation du plan d'observation, y compris le choix des dimensions, de l'endroit et du temps de la performance d'observation et le positionnement d'un ou de plusieurs observateurs. La cinquième section souligne en bref quelques propositions pour la formation d'un observateur. La section finale traite la planification au cours de l'observation même avec un examen de la théorie ancrée.

Mots-clés: planification de l'observation, observation participante et non participante, analyse séquentielle, théorie ancrée.

Primljeno / Received: 15.04.2015.

Prihvaćeno / Accepted: 29.04.2015.